

УДК 930.253:621.74"1929/1977"

М. А. БАЛИШЕВ, А. О. АЛЕКСЕЄНКО*

**РЕПРЕЗЕНТАТИВНІТЬ ФОНДУ “УКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ МЕТАЛІВ”
У ЦЕНТРАЛЬНОМУ ДЕРЖАВНОМУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ
АРХІВІ УКРАЇНИ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ
РОЗВИТКУ МЕТАЛУРГІЇ В УКРАЇНІ**

Розглянуто склад і зміст документів фонду Р-13 “Український науково-дослідний інститут металів” Центрального державного науково-технічного архіву України, зроблено оцінку їх репрезентативності для дослідження історії розвитку металургії в Україні.

Ключові слова: Український науково-дослідний інститут металів; Центральний державний науково-технічний архів України; архівна науково-технічна документація; звіти про науково-дослідні роботи; історичні джерела; історія науки; металургія України.

Металургія являє собою одну з тих провідних галузей народного господарства, що визначають розвиток продуктивних сил суспільства. Підприємства металургійного комплексу України постачають на світовий ринок феросплави, чавун, напівфабрикати, готовий прокат, а також вироби подальшого переділу – сталеві труби, металовироби, прокат із покриттями тощо. Наявність у країні цілої низки великих металургійних підприємств дозволяє їй займати серйозні позиції серед світових виробників чорних металів¹.

Сьогодні, коли Україна потребує економічного піднесення і відродження промислового потенціалу, актуалізуються дослідження основних теоретичних та практичних надбань вітчизняних науковців-металознавців. Їх проведення має ґрунтуватися, в першу чергу, на вивченні архівних джерел.

Центральний державний науково-технічний архів України (далі – ЦДНТА України) є єдиною на теренах нашої країни архівною установою, що відповідно до свого профілю зберігає науково-технічну документацію, внесену до Національного архівного фонду з урахуванням значущості проектів та розробок в історії науки і техніки. ЦДНТА зосередив у своїх фондах значний масив документів, що, зокрема, можуть бути використані для вивчення історії розвитку металургії в Украї-

---

* *Балишев Марат Артурович* – кандидат історичних наук, заступник директора ЦДНТА України;

Алексєєнко Анна Олександрівна – начальник відділу використання інформації документів ЦДНТА України.

ні². Наприклад, архівний фонд за № Р-13, фондоутворювачем якого є Український науково-дослідний інститут металів* (далі – УкрНДІмет), репрезентує основні напрями діяльності цієї установи упродовж півстолітнього періоду (1929–1977 рр.).

Наукові надбання фахівців УкрНДІмету відіграли важливу роль у підвищенні рівня металургійних підприємств та освоєнні нових технологічних досягнень металургійного виробництва України і Радянського Союзу в цілому. Тому вивчення їх документальної спадщини є необхідною складовою студій з історії вітчизняної металургії.

На сьогодні існує чимало монографічних та колективних праць, присвячених різноманітним аспектам розвитку металургії в Україні. Переважна більшість із них охоплена у ґрунтовному бібліографічному покажчику “Розвиток металургії в Українській РСР”³. Ще за радянських часів було підготовлено низку ґрунтовних робіт⁴, що подають ретроспективну візію стану вітчизняної металургійної промисловості та, відповідно, визначають місце і роль УкрНДІмету серед наукових установ галузі.

Сучасні дослідники науки і техніки продовжують пошуки у цій царині. Зокрема, у працях А. Журило і Д. Журила⁵ висвітлено внесок видатних науковців, значна частина яких працювала в УкрНДІметі та Харківському політехнічному інституті імені В. І. Леніна**. Слід зауважити, що зазначені роботи виконані із застосуванням значної кількості архівних джерел, зокрема з фондів ЦДНТА України.

На допомогу користувачам ретроінформаційними ресурсами фахівцями ЦДНТА підготовлено реферативно-аналітичний огляд, у якому відтворено загальну характеристику документів ЦДНТА України з фонду Р-13⁶. Проте виникає необхідність у написанні спеціалізованої праці, де було б проведено джерелознавчий аналіз означеного документального масиву.

Таким чином, метою статті є спроба окреслити склад і зміст документів фонду Р-13 ЦДНТА України, надати оцінку їх репрезентативності для вивчення історії розвитку металургії в Україні.

Слід зауважити, що УкрНДІмет – один із перших вітчизняних інститутів металургійної галузі. Підставою для його створення у м. Харкові стала постанова РНК УРСР від 30 жовтня 1928 р., прийнята у рамках реалізації “Першого п’ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР”. Як відомо, одним із пріоритетів першої п’ятирічки (1928–1932 рр.) була металургія.

---

* Сьогодні Науково-дослідний інститут “УкрНДІмет” УкрДНТЦ “Енерго-сталь”, м. Харків

** Сьогодні Національний технічний університет “Харківський політехнічний інститут”

Доробок працівників інституту від початку його діяльності до 1977 р., втілений у звітах про науково-дослідні роботи (далі – НДР), було передано на державне зберігання до Центрального державного науково-технічного архіву України як складову Національного архівного фонду. За схемою систематизації, прийнятою в архіві, документи включено до фонду Р-13, комплексу 3-5.

Станом на 01.01.2013 р. фонд Р-13 налічує 1164 одиниці зберігання за період 1929–1977 рр. При цьому у 1938–1940 роках показник розподілу справ за роками перевищує відмітку 100. Натомість, за певні роки (1929, 1930, 1961, 1963, 1964) в фонді наявні лише штучні документи⁷.

Аналіз архівної науково-технічної документації дозволив установити 160 назв підприємств та установ, що залучалися до проведення робіт УкрНДІмету як співвиконавці або дослідні бази; а також більш ніж 2100 прізвищ осіб, що брали участь у дослідженнях⁸.

Звіт про науково-дослідну роботу – це основний документ, у якому виконавець інформує про хід виконання і завершення робіт із заданої йому науково-дослідної теми. Зважаючи на це, у документальному масиві фонду Р-13 ЦДНТА України можна виокремити: фундаментальні дослідження (наукові відкриття, практична значущість яких визначається загальними потребами металургійного комплексу); прикладні дослідження (значну кількість звітів про НДР присвячено адресній технічній допомозі конкретному виробництву); впровадзувальні НДР, дослідження в рамках дослідного виробництва.

Слід зауважити, що архівні документи третьої групи ЦДНТА України, сформовані як “звіти про НДР”, не завжди чітко відповідають своїй класифікації як “наукові дослідження” (в першу чергу, це стосується довоєнного періоду). Окрім суто наукових досліджень, у них містяться цінні для історика зведені тематичні плани підготовки та впровадження НДР; матеріали галузевих з’їздів, нарад, конференцій (стенограми, дискусії); тексти статей і доповідей (у тому числі такі, що не виходили друком); звіти про закордонні відрядження та вивчення іноземного досвіду тощо.

Позитивною характеристикою звітів про НДР Українського науково-дослідного інституту металів, що значно підсилює інформаційний потенціал фонду, є наявність у них великої кількості додатків: копій наказів керівних органів металургійної промисловості, рецензій на роботи, протоколів засідань заводських колективів із питань упровадження розробок, інструкцій (як внутрішніх тимчасових, так і загальногалузевих), стандартів тощо. У складі документів зберігаються й роздруковані передачі “Вапно як метод збільшення продуктивності мартенівських печей і як допомога майстру та сталевару при веденні плавки”, що прозвучала в ефірі радіомовлення Сталіне – Донбас на початку 1930-х рр.⁹; статистичні відомості щодо кількості жінок, задіяних на металургійних

агрегатах у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.¹⁰; методики виплавки сталей для будівництва Палацу рад у Москві¹¹ тощо.

Оцінку репрезентативності фонду Р-13 ЦДНТА України доцільно проводити відповідно до основних напрямів діяльності УкрНДІмету, що були характерними для кожного з етапів розвитку вітчизняної металургії.

Зауважимо, що упродовж майже 15 років, у 30-ті роки ХХ ст., Харківський інститут металів був єдиним науково-дослідним інститутом в Україні з широким металургійним профілем¹². Науково-дослідна робота у 1929–1941 рр. здійснювалася за напрямком розробки нових марок чавуну та сталі, більш економних профілів прокату, дослідження з витрат енергії на прокатних станах, виробництва транспортного металу, термічної обробки, металознавства, ливарної справи, організації виробництва і праці, техніки безпеки у чорній металургії, а також розробка досконаліших методів контролю технологічних процесів та дослідження якості металу¹³.

Уперше в СРСР фахівцями УкрНДІмету було розроблено технологічний процес виробництва агломерату на агломераційних фабриках Керченського та Макіївського металургійних заводів. У 1930-х рр. було доведено можливість і виявлено технічні умови роботи доменних печей на 100 % агломерату з високими техніко-економічними показниками, що стало початком широкого впровадження агломераційного процесу в чорну металургію¹⁴.

Керуючи дослідженнями у цехах заводів, у безпосередньому контакті з технічним персоналом, Інститут мав тісний зв'язок і з виробничими об'єднаннями “Сталь”, “Турбосталь”, “Кокс”, “Південнорудний трест”, “Головноруд” тощо і швидко перетворився на справжній форпост науки в галузі чорної металургії Півдня СРСР.

Як відомо з архівних документів, науковцями Інституту проф. В. О. Можаровим та к.т.н. Є. Б. Костюченком проведено глибокі теоретичні дослідження, що обґрунтовують доцільність будівництва великовантажних мартенівських печей, досліджені умови їх експлуатації, що відкрило широкі перспективи для розвитку мартенівського виробництва [6]. Ці роботи¹⁵ стали основою для впровадження технології виробництва броньової сталі у великовантажних печах під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

У жовтні 1941 р. УкрНДІмет було евакуйовано до м. Новокузнецьк (Кемеровської області, РРФСР)¹⁶. Роботи над частиною питань зазначеної проблематики продовжувалися у пристосуванні до умов виробництва металургійних заводів Сходу СРСР, за напрямками, що повністю відповідали завданням воєнного часу: підвищення продуктивності металургійних агрегатів; покращення якості металу; заміна дефіцитних металів промислово доступними; організація і механізація праці.

З метою прискорення виробництва танків Т-34 та збільшення продуктивності танкових заводів УкрНДІмет (разом із заводом “Дніпроспецсталь” Кузнецького металургійного комбінату та машинобудівним заводом № 183* провів освоєння промислової прокатки нового профілю¹⁷. Уперше у світовій практиці науковці УкрНДІмету обґрунтували ефективність виробництва і застосування полегшених балок і швелерів, були розроблені калібрування і технологія прокатки. Вельми цінним внеском у справу підвищення продуктивності заводів Наркомату танкової промисловості стали роботи, що виконувалися під керівництвом П. О. Александрова¹⁸. Вони сприяли впровадженню у масове виробництво нової технології штамповки танкових балансирів.

Після повернення до звільненого з-під німецької окупації Харкова, у квітні 1944 р., УкрНДІмет включився у важливий процес відбудови української металургії, а також її подальшого розвитку на нових технологічних засадах¹⁹. У звітах про НДР (датованих 50-60-ми роками минулого століття), що зберігаються у ЦДНТА України, містяться відомості про досягнення інституту, що на час здійснення не мали аналогів у світовій практиці.

Так, УкрНДІмет став піонером у галузі термічного зміцнення транспортного металу. У 1950-ті рр. його колектив під керівництвом проф. Д. С. Казарновського розробив теоретичні засади і виступив ініціатором термообробки рейок²⁰. У 1959 р. уперше у світі за розробками Інституту побудовано і введено в експлуатацію агрегат для поверхневого загартування рейок із пічного нагріву. Необхідно зауважити, що експлуатаційна стійкість рейок, загартованих за розробленою технологією на 25–30 % вище незагартованих²¹.

Перше у світі устаткування неперервного розливу сталі радіального і горизонтального типів також були створені фахівцями УкрНДІмету²². Зокрема, починаючи з 1956 р., проф. В. Т. Сладкоштеєвим розроблялися технології розливання спокійної, напівспокійної і киплячої сталі. Детальні розрахунки цих процесів зафіксовані в архівних документах²³.

У 1962 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 19 травня 1962 р. № 464, УкрНІмет визначено головною установою з виробництва високо економічних гнутих профілів прокату, а також у галузі підвищення стійкості залізничних рейок. Уперше у світі на базі досліджень Інституту створено технологію та устаткування для виробництва профілів високої жорсткості з періодично повторюваними гофрами²⁴. У ЦДНТА України зберігаються 35 звітів про НДР із цієї проблематики. Вагомим доповненням до них є друковані видання, зокрема галузеві тематичні збірники “Гнуті профілі прокату” за редакцією проф. І. С. Гришевського (директора УкрНДІмету з 1964 до 1985 рр.). Ці науково-тех-

---

* Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева

нічні пам'ятки в ЦДНТА України зібрано в окремий фонд особового походження за № Р-183 (І.С.Тришевського)²⁵.

В архівних документах знайшли відображення й інші розробки, що репрезентують розвиток наукової бази металургії України і колишнього Радянського Союзу за такими напрямками: спеціалізація прокатних і профілезинальних станів, прогнозування розвитку виробництва та споживання металопрокату; виробництво чавуну; сталеплавильне виробництво; неперервний розлив сталі; виробництво сортового прокату, фасонних профілів; виробництво транспортного металу; виробництво гнутих профілів прокату; лабораторні дослідження властивостей металу тощо²⁶.

Таким чином, необхідно констатувати, що ЦДНТА України зберігає потужну документальну базу з історії розвитку металургії в Україні, яка, зокрема, містить у собі найважливіші звіти про НДР, виконані одним із флагманів науково-технічної думки галузі. Документи фонду Р-13 достатньою мірою репрезентують основні напрями його діяльності упродовж значного періоду часу (майже півстоліття), ілюструючи певні аспекти щодо стану металургійних підприємств, з якими або для яких працював Український науково-дослідний інститут металів.

---

¹ Козенков Д. Є., Цимбалюк О. В. Аналіз стану чорної металургії України: сучасні проблеми та шляхи розвитку / Д. Є. Козенков, О. В. Цимбалюк // Ефективна економіка : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=2225>.

² Алексєєнко А. О. Аналіз репрезентативності документів з фондів ЦДНТА для відтворення історичного розвитку українського наукового потенціалу у 1960–1970-ті рр. (металургійний комплекс) // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії науки і техніки” (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.). – К., 2010. – С. 153.

³ *Розвиток металургії в Українській РСР* : бібліографічний показчик / Відпов. ред. С. К. Гутянський ; Сектор історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР. – К., 1972. – 288 с.

⁴ Борнацький І. І., Терещенко Н. А. Развитие черной металлургии Украинской ССР. – К. : Гостехиздат УССР, 1963. – 270 с.; *Развитие металлургии в Украинской ССР* / АН УССР ; Сектор истории естествознания и техники Ин-та истории и др. ; Редкол. : З. И. Некрасов (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1980. – 960 с.; *Середенко М. А.* Черная металлургия Украины 1917–1957 гг. / М. А. Середенко. – К.: Знание, 1957. – 368 с.; *Терещенко Н. А.* Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти. – К.: УкрНИИТИ, 1967. – 118 с.

⁵ *Выдающиеся металлурги и литейщики Харьковщины. Краткие очерки: учебн. пособие* / А. Г. Журило, Д. Ю. Журило. –Х. : НТУ “ХП”, 2012. – 194 с.; *Журило А. Г.* Научные школы металлургов Харькова до начала Второй мировой войны : [Электронный ресурс] / А. Г. Журило. – http://www.rusnauka.com/23_D_2009/Istoria/49518.doc.htm.

⁶ *Український науково-дослідний інститут металів (УкрНДІмет) : реферативно-аналітичний огляд архівних документів ЦДНТА України : [Текст] / А. А. Агішева, А. О. Алексеєнко (керівник роботи, відповідальний виконавець), М. А. Балишев (наук. керівник теми), Г. С. Голубкіна – Х. : ЦДНТА України, 2012. – 161 с.*

⁷ Там само, с. 23.

⁸ Там само, с. 10.

⁹ *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-13, к. 3-5, од. зб. 34.*

¹⁰ Там само, од. зб. 449.

¹¹ Там само, од. зб. 1042.

¹² *Приоритетные направления деятельности Украинского научно-исследовательского института металлов за период с 1928 по 1980 г. / А. С. Рудюк, В. К. Соленьий; ГП “УкрНТЦ Энергосталь”. – Х. : ГП “УкрНТЦ Энергосталь”, 2012. – С. 3.*

¹³ *Развитие металлургии в Украинской ССР / АН УССР ; Сектор истории естествознания и техники Ин-та истории и др. ; Редкол. : З. И. Некрасов (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 251.*

¹⁴ *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-13, к. 3-5, од. зб. 167, 228, 229.*

¹⁵ Там само, од. зб. 156, 428, 1155.

¹⁶ *Воронцов Н. М. О деятельности Украинского ордена Трудового Красного Знамени НИИ металлов за 60 лет (с 1928 по 1988 г) : [Текст] / Н. М. Воронцов. – Х. : УкрНИИмет, 1988. – С. 31.*

¹⁷ *Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України / Авт.-упоряд.: Миргород Н. В., Алексеєнко А. О. – Х. : Колорит, 2006. – С. 8.*

¹⁸ *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-13, к. 3-5, од. зб. 970, 972, 973.*

¹⁹ *Славуцкая Г. В. Краткий обзор основных работ Украинского научно-исследовательского института металлов за 1928 – 1958 гг. / Г. В. Славуцкая, Т. В. Можарова, Т. А. Сильванская [и др.] – Х., 1959. – С. 4.*

²⁰ *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-13, к. 3-5, од. зб. 766, 769, 929, 930.*

²¹ *Сталинский Д. В. УкрНИИмет – 80 лет работы по совершенствованию технологии производства и повышению качества транспортного металла // д-р техн. наук Д. В. Сталинский, канд. техн. наук А. С. Рудюк, канд. техн. наук Н. Ф. Левченко // Залізничний транспорт України. – 2009. – №. 1. – С. 42.*

²² *Вклад украинского научно-исследовательского института металлов в развитие технологии непрерывной разливки стали : [Электронный ресурс] / Д. В. Сталинский, А. С. Рудюк, А. Я. Глазков; УкрГНТЦ “Энергосталь”. – <http://uas.su/conferences/2010/50let/07/00007.php>.*

²³ *Центральний державний науково-технічний архів України, ф. Р-13, к. 3-5, од. зб. 799, 1120, 1133.*

²⁴ Там само, од. зб. 867.

²⁵ *Центральний державний науково-технічний архів України : Путівник / Авт.-упоряд. А. О. Алексеєнко (відповід. упоряд.), М. А. Балишев, О. Є. Дождьева, Є. В. Семенов. – Харків : Федорко, 2009. – С. 209–210.*

²⁶ *Приоритетные направления деятельности Украинского научно-исследовательского института металлов за период с 1928 по 1980 г. / А. С. Рудюк, В. К. Соленьий; ГП “УкрНТЦ Энергосталь”. – Х. : ГП “УкрНТЦ Энергосталь”, 2012. – 29 с.*

Рассмотрен состав и содержание документов фонда Р- 13 “Украинский научно-исследовательский институт металлов” Центрального государственного научно-технического архива Украины, сделана оценка их репрезентативности для исследования истории развития металлургии в Украине.

Ключевые слова: Украинский научно-исследовательский институт металлов; Центральный государственный научно-технический архив Украины; архивная научно-техническая документация; отчеты о научно-исследовательских работах; исторические источники; история науки; металлургия Украины.

The authors review the components and content of documents of the "The Ukrainian Scientific-Research Institute of Metals" fond R-13 of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine, give the estimation of their representativeness to study the history of metallurgy industry in Ukraine.

Key words: Ukrainian Scientific-Research Institute of Metals; Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine; archival scientific and technical documents; reports on scientific research; historical source; history of science; metallurgy industry of Ukraine.